

Kultura opozycyjna. Między jurodiwymi a instytucjonalizacją

Wstęp

Podstawowym celem tego tekstu jest stworzenie aparatu pojęciowego (siatki kategorii teoretycznych) umożliwiającego wyjaśnianie wszelkich możliwych przejawów kultury opozycyjnej w reżimach autokratycznych. We współczesnych społeczeństwach masowych reżimy te występują w dwóch podstawowych typach – autorytaryzmie oraz totalitaryzmie. W obu przypadkach suwerenem jest wyodrębniona ze społeczeństwa grupa społeczna. W przypadku autorytaryzmu jest to biurokracja lub struktury organizacyjne funkcjonariuszy służb mundurowych (junta, siłowniki itd.). Totalitaryzm zaś definiuję jako suwerenne panowanie aparatu partyjno-państwowego, którego rdzeniem jest partia nowego typu¹ lub w rozumieniu Maurice’a Duvergera – partia typu zakonu².

Pierwszym etapem procesu wyjaśniania fenomenu kultury opozycyjnej jest odtworzenie istniejących i ewentualnie skonstruowanie nowych definicji kultury opozycyjnej. Kolejny etap to kreacja typologii. W tym przypadku podstawowymi kryteriami będą: miejsce artykulacji tej kultury i poziom refutacji (negacji) istniejącego reżimu. Najważniejszym jednak kryterium musi być typ podmiotu tworzącego kulturę opozycyjną. Trzeci etap to próba empirycznego zastosowania powyższych typologii, a ostatni to wyznaczenie ewentualnych kierunków refleksji naukowej bądź publicystycznej lub badań empirycznych. Tekst ten ogranicza się do dwóch pierwszych etapów przy jednoczesnym wstępnym zakresłaniu możliwych ścieżek empirycznego zastosowania wykreowanych typologii.

Artykuł w konsekwencji składa się z pięciu części. Po wstępie druga część będzie dotyczyła szerokiej definicji kultury opozycyjnej, trzecia – definicji dziedzinowej, czwarta – typologii podmiotów tworzących tę kulturę, miejsc jej artykulacji oraz poziomu refutacji istniejącego reżimu. Piąta i zarazem ostatnia część będzie zawierała konkluzje. Bazą źródłową będą przede wszystkim różnorodne przejawy kultury opozycyjnej występujące w Polsce pojałtańskiej (do 1989 r.) ze względu na niespotykaną gdzie indziej jej ewolucję

ROMAN BÄCKER

Uniwersytet Mikołaja

Kopernika w Toruniu

ORCID 0000-0002-3796-3711

¹ R. Bäcker, *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń 2011.

² M. Duverger, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London 1959; M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1974.

od prawie pełnego totalitaryzmu do niesprawnego autorytaryzmu pod skorupą martwych instytucji totalitarnych³.

Kultura opozycyjna jako typ kultury politycznej

Wyróżniam dwa podstawowe rozumienia kultury opozycyjnej: społeczną i dziedzinową. Pierwsza z nich może zostać wywiedziona z powszechnie znanej definicji kultury politycznej Gabriela Almonda i Sidneya Verby traktowanej jako ogół postaw wobec obiektów politycznych⁴. W takim przypadku kultura opozycyjna jest rozumiana jako część kultury politycznej wyodrębniona ze względu na niezgodę wobec istniejącego reżimu politycznego. Możliwe jest przy tym wyróżnienie dwóch typów kultury opozycyjnej. Pierwszy typ obejmuje postawy refutacji reżimu demokratycznego. Drugi dotyczy postaw wobec reżimu autokratycznego. Ze względu na ostre przeciwstawienie „swój” – „obcy” oraz dominację biało-czarnego sposobu myślenia w reżimach autokratycznych słowo refutacja jest zbyt wąskie. W tym przypadku zatem należałoby następująco sformułować definicję kultury opozycyjnej w reżimach autokratycznych: jest to ogół postaw nieaprobacyjnych wobec niedemokratycznego reżimu politycznego. Warto przy tym zaznaczyć, że postawy te, tak samo jak aprobacyjne, mają charakter gradualny.

Nieaprobacyjne to takie, których skrajną postacią jest refutacja, a najbardziej umiarkowaną dystans, np. do odgrywanych ról społecznych czy brak całkowitej akceptacji. Tym samym możliwe jest wyodrębnienie zróżnicowanych poziomów wyodrębniania się osób lub zbiorowości z jednolitego bytu politycznego. Wśród

uprzedmiotowionych mas jednostek zaczynają się pojawiać postawy świadczące o mniejszym lub większym upodmiotowieniu politycznym. Kultura opozycyjna reżimów autokratycznych w takim przypadku to wszelkie przejawy upodmiotawiania się, a więc tworzenia się narodu politycznego.

Tym samym w reżimach autokratycznych możliwe jest wyodrębnienie trzech typów kultur politycznych: aprobacyjnej, opozycyjnej i wycofania się (a inaczej mówiąc: zaściankowej). Konieczne jest przy tym wspomnienie, że w reżimach totalitarnych bliskich typowi idealnemu⁵ kultura opozycyjna i wycofania się ulegają skrajnej marginalizacji, a im bliższe są typowi idealnemu, tym bardziej zanikają.

W ramach kultury opozycyjnej występuje wiele zróżnicowanych postaw. Badacze polscy wymieniają najczęściej dwa podstawowe typy postaw: opór i opozycję. Opór jest rozumiany jako zestaw postaw żywiołowych i spontanicznych, niezorganizowanych, a tym samym trudnych do przewidzenia. Opór może mieć charakter codzienny i wtedy polega w umiarkowanym zakresie na dystansie do wydarzeń oraz odgrywanych ról społecznych. W bardziej znaczącym zakresie jest to wycofywanie się z uczestnictwa w działalności organizacji klasy rządzącej i tym samym też odgrywania ról politycznych. Jest to też tworzenie lub wzmacnianie nieformalnych sieci komunikacyjnych, a więc przekazywanie plotek, pogłosek czy tak zwanych pogawędek w kuchni (*small talking*). Drugi rodzaj oporu wynika z motywacji moralnych. Jest to wycofanie się, sprzeciw lub protest wynikający z niezgodności fragmentu lub całej rzeczywistości politycznej ze zinterioryzowanymi przekonaniem moralnymi. Z kolei opozycja jest zorganizowana, ma program i potrafi planowo

3 R. Bäcker, „Okragły stół” – od totalitaryzmu do demokracji, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2009, nr 22, s. 131–138.

4 G.A. Almond Gabriel, S. Verba, *An Approach to Political Culture*, Princeton University Press 1963.

5 Szerzej o typie idealnym: L. Nowak, *Typy idealne w koncepcji Maxa Webera [Ideal Types in the Concept of Max Weber]*, [w:] *Elementy marksistowskiej metodologii humanistyki*, Poznań 1973, s. 350–361; J. Bielawska, *Weberowski typ idealny jako podstawowa metoda pomiaru przywództwa politycznego: przyczynek do badań*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 4 (22), s. 92–106; L.B. Godek, *O modelowaniu deformacyjnym. Maxa Webera koncepcja typów idealnych*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2016, nr 42, s. 33–52; R. Bäcker, J. Rak, *Problem badawczy*, „Politeja” 2015, nr 12.4 (36), s. 155–164.

działać, a więc podejmować wiele skomplikowanych i teleologicznych działań⁶.

Powyższe rozróżnienie jest oryginalne i użyteczne dla prowadzenia badań empirycznych. Jednakże nastrożca trochę trudności. Nie jest na przykład zbyt łatwe ustalenie ścisłej granicy między oporem codziennym a moralnym. Z kolei opór moralny może być, choć wcale nie musi być elementem działań opozycyjnych. Można w tym miejscu wspomnieć znaną powieść Tadeusza Konwickiego *Mała apokalipsa* wydaną w drugim obiegu w 1979 r., którego główny bohater namówiony przez opozycjonistów przygotowuje się do samospalenia⁷.

Warto rozważyć inną typologię kultur opozycyjnych w reżimach autokratycznych. Inspiracją do tej typologii są dwie kategorie. Pierwszą z nich jest wykreowany przez Jamesa C. Scotta⁸ opór codzienny oznaczający niepełne wykonywanie ról społecznych, zachowanie dystansu do obowiązków związanych z odgrywaniem ról społecznych służebnych wobec reżimu autokratycznego. Jako przykład można podać wieloletni i nieudolnie przeprowadzany przez funkcjonariuszy aparatu partyjno-państwowego proces kolektywizacji w PRL w latach 1948–1956⁹.

Druga kategoria jest autorstwa Erica Hobsbawma. Pisał on o prymitywnych rebeliach¹⁰, a więc o żywiołowych, nieorganizowanych i nagle wybuchających wystąpieniach zbiorowych. Niszczenie maszyn, zamieszki i rozruchy to dość typowe przykłady takich prymitywnych rebelii. Są one skierowane przeciwko temu, co ich uczestnicy traktują jako zagrożenie. Rebelie te mogą zatem mieć czasami charakter antysystemowy.

Jednakże diapazon przyczyn ich wybuchu rozciąga się od kwestii wegetatywnych aż do kontrakulturalnych.

Kolejnym, trzecim etapem są protesty ekonomiczne, a więc najczęściej strajki, ale mogą to być też demonstracje czy wiece. Głośno artykułowanym celem jest podniesienie płac oraz często poprawa warunków pracy. Można w takim przypadku mówić o podmiotowości partykularnej, a więc obejmującej wyodrębnione grupy ludzi głównie ze względu na miejsce pracy.

Czwarty etap to protesty indywidualne z hasłami ogólnymi, dotyczącymi kwestii najbardziej znaczących dla danego społeczeństwa. Warto przytoczyć przykłady protestów pojedynczych osób w Rosji przeciwko wojnie w Ukrainie. Nie są one w stanie odnieść jakiegokolwiek pozytywnego rezultatu i świadczą o wysokim poziomie zaangażowania emocjonalnego i potencjału sprzeciwu. Ten typ protestu jest typowy dla podmiotowości manifestacyjnej.

Piąty etap to opozycja dysydencka, a więc podmiotowość grupowa. Określenie to dotyczy wspólnie działającej (choć w pierwszym okresie najczęściej dyskutującej) grupy ludzi, krytycznej wobec reżimu politycznego. W przypadku pozbawienia opozycjonistów możliwości odgrywania ról społecznych, a więc pozbawienia ich źródeł utrzymania, może ona nabyć cechy bohemy politycznej dość typowej dla wielu środowisk europejskich rewolucjonistów w XIX w.¹¹

Ostatni – szósty etap – to osiągnięcie poziomu zdolności do zbiorowej i masowej samoorganizacji. Jest to tym samym podmiotowość preobywatelska. Po

6 A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 5; zob. też: *Opozycja i opór społeczny w Polsce (1945–1980). Materiały z konwersatorium z 20 lutego 1991 r.*, red. A. Friszke, A. Paczkowski, Warszawa 1991, s. 4; T. Strzembosz, *Polacy w PRL: sprzeciw, opozycja, opór: (zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym)*, „Arcana. Kultura, Historia, Polityka” 2000, nr 5 (35), s. 121–141; Ł. Kamiński, *Formy oporu społecznego w Polsce w latach 1944–1948*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1999, nr 4, s. 45–60.

7 T. Konwicki, *Mała apokalipsa*, Warszawa 1988.

8 J.C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven – London 1985; tenże, *Everyday Forms of Resistance*, [w:] *Everyday Forms of Peasant Resistance*, red. F.D. Coldburn, New York – London 1989, s. 23.

9 R. Bäcker, *Totalitaryzm w Polsce lat 1948–1956*, „Czasy Nowożytnie” 1999, vol. 6, s. 7–16.

10 E.J. Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester University Press 1971.

11 Zob. np. A.A. Kamiński, *Michaił Bakunin. Życie i myśl*, t. 1: *Od religii miłości do filozofii czynu (1814–1848)*, Wrocław 2012; t. 2: *Podpalacz Europy (1848–1864)*, Wrocław 2013.

uzyskaniu zdolności do podejmowania racjonalnych i skutecznych działań można mówić o podmiotowości obywatelskiej.

Powyższa typologia została skonstruowana według kryterium poziomu uprzedmiotowienia versus upodmiotowienia. O ile pierwszy etap obejmuje bardzo wysoki poziom uprzedmiotowienia osób w strukturach reżimu autokratycznego, o tyle ostatni jest typowy dla bardzo wysokiego poziomu upodmiotowienia politycznego. W klasyfikacji kultur politycznych tego typu postawy mieszczą się od typu kultury politycznej poddańczej do uczestniczącej wraz z jej skrajną formą – obywatelską. Warto zaznaczyć, że nie są to jedyne typologie kultur opozycyjnych istniejące w literaturze¹².

Kultura opozycyjna w rozumieniu dziedzinowym

Kulturę opozycyjną w tym rozumieniu definiuję jako wszelkie przejawy twórczości artystycznej krytyczne wobec istniejącego reżimu politycznego, w tym przede wszystkim wobec klasy panującej. Tym samym jest to tylko jedna z wielu form artykulacji upodmiotawiającego się narodu politycznego. W tym wąskim znaczeniu jest to rozumienie prawie tożsame z potocznym rozumieniem kultury, w tym i kultury opozycyjnej.

Warto rozważyć relację, która występuje między tak rozumianą kategorią kultury opozycyjnej a kulturą niezależną. W tym przypadku można aprobatywnie przytoczyć definicję Jana Olszka. Według niego: „Mianem kultury niezależnej przyjęto się określać rzeczywiste zjawisko zachodzące w Polsce w latach

siedemdziesiątych i osiemdziesiątych: kulturę tworzoną przeciwko państwu rządzonemu przez partię komunistyczną czy też może raczej obok niego”¹³. Oznacza to, że kultura niezależna jest częścią kultury opozycyjnej.

Powyższa definicja kultury niezależnej Jana Olszka odnosi się wyłącznie do jednej struktury autokratycznej i w dość niewielkim wycinku czasowym. Warto rozważyć poszerzenie tej definicji tak, by odnosiła się do wszystkich przypadków reżimów autokratycznych. Aby tego dokonać, konieczne jest porównanie form kultury niezależnej i opozycyjnej. W tym pierwszym przypadku wymienia się takie formy, jak fotografia, teatr, niezależna literatura, bibuła, Pomarańczowa Alternatywa, sztuki plastyczne, bardowie, poczta podziemna, film niezależny, kultura niezależna w Kościele, wydawnictwa podziemne, radio podziemne, satyra i karykatura, niezależna muzyka rockowa, a osobny dział jest poświęcony emigracji¹⁴.

Konieczne jest w tym przypadku sformułowanie kilku uwag. Zarówno niezależna literatura, jak i „bibuła” (a więc czasopisma, ulotki) były wydawane zazwyczaj przez wydawnictwa podziemne, a więc grupy osób zajmujących się pisaniem, redagowaniem, powielaniem i kolportowaniem. Pomarańczowa Alternatywa to nowatorska forma ulicznego happeningu i performansu o charakterze parateatralnym¹⁵. Oprócz audycji radiowych emitowanych z nadajników umieszczonych zazwyczaj w wieżowcach warto też wymienić spektakularną akcję Telewizji „Solidarność” z 1985 r. w Toruniu polegającą na wyświetlaniu napisów w czasie audycji telewizyjnych. Było to wówczas nowatorskie rozwiązanie technologiczne¹⁶.

12 R. Bäcker, *Nietradycyjna teoria...* s. 60–69.

13 J. Olszek, *Kultura, która nie kłamie. Szkic o Komitecie Kultury Niezależnej*, „Wolność i Solidarność” 2017, nr 10, s. 83.

14 *Kultura niezależna*, <https://kultura-niezalezna.pl/> (dostęp: 20 V 2023).

15 M. Balcerzak, *Rojaliści i Krasnoludki wychodzą na ulicę. Kultura kontestacji w działaniach ruchu České děti i Pomarańczowej Alternatywy*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2014, nr 6, s. 17–31.

16 W. Polak, *Czas ludzi niepokornych – Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” i inne ugrupowania niezależne w Regionie Toruńskim w okresie stanu wojennego i w latach późniejszych (13 XII 1981 – 4 VI 1989)*, Toruń 2003; B. Bloombecker, *Spectacular Computer Crimes: What They Are and How They Cost American Business Half a Billion Dollars a Year*, Irwin Professional Pub 1990.

Istnieje bardzo wyraźna cecha wspólna dla wszystkich powyższych form kultury niezależnej. Jest ona tworzona przez profesjonalistów lub przez osoby, które stają się profesjonalistami. Jest tak nawet w przypadku fotografii, która w ówczesnych czasach była możliwa do urzeczywistnienia tylko przy pomocy aparatów fotograficznych. Tym samym trzeba było mieć obsługiwać ten zazwyczaj bardzo skomplikowany sprzęt. Jedynym wyjątkiem wydawałaby się Pomarańczowa Alternatywa, która w czasie ulicznych happeningów przekształcała w aktorów wszystkich znajdujących się na ulicy Świdnickiej we Wrocławiu i to włącznie z funkcjonariuszami Milicji Obywatelskiej. Jednakże główny organizator tych happeningów „Major” Waldemar Frydrych był całkowicie zaangażowany w działalność PA¹⁷.

Jeżeli porównamy kulturę niezależną z zestawieniem wszystkich przejawów kultury opozycyjnej, to zauważymy brak w tej pierwszej między innymi takich form, jak: kabarety, twórczość studencka, literatura i sztuka „odwilży”, twórczość ludowa czy kino „moralnego niepokoju”. Oznacza to, że poza zasięgiem semantycznym kultury niezależnej pozostają obszary działalności amatorskiej oraz różne formy aktywności jeszcze w ramach instytucji oficjalnych, choć wyraźnie krytyczne bądź nawet negujące dany autokratyczny reżim. Kultura opozycyjna w przypadku tych dwóch kryteriów ma zasięg semantyczny o wiele szerszy niż kultura niezależna. W uniwersalnym rozumieniu kultura niezależna może być pojmowana jako profesjonalna działalność artystyczna refutacyjna wobec danego autokratycznego reżimu politycznego.

Typologie kultury opozycyjnej w rozumieniu dziedzicznym

Wyróżniam trzy podstawowe typologie kultur opozycyjnych ze względu na trzy następujące kryteria: kształt organizacyjny, miejsce ekspresji artystycznej oraz poziomy negacji danego reżimu.

Pierwsza typologia dotycząca kształtu organizacyjnego pozwala na zróżnicowanie podmiotów kultury opozycyjnej ze względu na ich liczebność oraz siłę więzi społecznych wytwarzanych w czasie odgrywania tej roli społecznej.

Najbardziej pierwotną rolą społeczną podmiotu kultury opozycyjnej jest jurodiwyj – „szaleniec Boży”. Po drugie, można wymienić dysydentów w kulturze, po trzecie – członków bohemy (a więc kontrkulturowych kręgów towarzyskich i zadaniowych), po czwarte – zatrudnionych w legalnych instytucjach będących szczelinami w systemie, po piąte – uczestników struktur kultury poza systemem oraz po szóste – zaangażowanych w działalność sieci instytucji kultury opozycyjnej będącej częścią struktury tworzącego się społeczeństwa obywatelskiego.

Jurodiwyj to słowo bezpośrednio zaczerpnięte z języka rosyjskiego (ros. *юродивый*), a pod względem znaczeniowym znane w Europie od czasów starogreckich (stgr. *μωρός mōrós*). Jurodiwyj to „boży szaleniec”, a więc człowiek, który mówi prawdę niezależnie od konsekwencji. Najczęściej w średniowiecznej Rusi mówiono, że Bożymi szaleńcami byli prawosławni święci czy gęślarze chodzący od wsi do wsi¹⁸. W Polsce „bożym szaleńcem” była nazywana ze względu na swoją postawę w czasie okupacji nazistowskiej Zofia Kossak-Szczucka¹⁹.

17 *Wszyscy proletariusze bądźcie piękni! Pomarańczowa Alternatywa w dokumentach aparatu represji PRL (1987-1989)*, wstęp, wybór i oprac. J. Dardzińska, K. Dolata, Wrocław 2011; M. Skotnicka, *Waldemar Frydrych Major – lider Pomarańczowej Alternatywy*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie” 2012, nr 5, s. 19–25.

18 C. Wodziński, *Św. Idiota: projekt antropologii apofatycznej*, Gdańsk 2000; S. Kobets, *From the Tabernisi Nunnery to Pussy Riot: Female Holy Fools in Byzantium and Russia*, „Canadian Slavonic Papers” 2018, vol. 60, no. 1–2, <https://doi.org/10.1080/00085006.2018.1447741> (dostęp: 25 IV 2023); J. Sieradzan, *Szaleństwo jako sposób bycia: rosyjscy jurodiwi*, [w:] *Szaleństwo w religiach świata*, Kraków 2005, s. 281–301.

19 P. Skibiński, *Boży Szaleniec w czasach Zagłady. Zofia Kossak-Szczucka*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zydzi/71217,Bozy-szaleniec-w-czasach-Zagłady-Zofia-Kossak-Szczucka.html> (dostęp: 25 IV 2023).

Czy jurodiwi istnieli też w czasach peerelowskich? Brak jest jakichkolwiek badań, jednakże choćby ze względu na własną pamięć biograficzną²⁰ możliwe jest udzielenie odpowiedzi pozytywnej.

Warto przeprowadzić badania w ramach następującego pytania badawczego: Czy niektórzy pisarze (np. Janusz Szpotański²¹, Marek Hłasko, Edward Stachura) i bardowie (z których najbardziej znanym był Jacek Kaczmarski²²) byli jurodiwymi? Inaczej mówiąc: w jakim stopniu mieli oni najbardziej istotnościową cechę „bożych szaleńców”: zrywali maski, obnażali pozorantwo, obłudę i hipokryzję rządzących i to niezależnie od świadomości konsekwencji, które mogły ich spotkać?

Dysydenci to, jak pisze Aleksander Podrabinek o rosyjskich opozycjonistach, „ludzie nieuleczalnie nieposłuszni”²³. Charakterystyczną dla nich cechą jest opór moralny, a więc stanowczy protest przeciwko łamaniu wartości etycznych przez rządzących. Dysydenci podejmują jednostkowe działania zazwyczaj w obojętnym, konformistycznym otoczeniu. Charakterystyczny jest w tym przypadku opis jednego z najdłuższych działających w PRL opozycjonistów: „wspólną postawą dysydencką jest odrzucenie religii państwowej, uznanie prywatnego sumienia i niezmaconego światła umysłu za ostatnią instancję, która pozwala rozróżnić prawo od prawnego bezprawia, wojnę sprawiedliwą od zaborczej, posłuszeństwo ustawom od niewolnictwa”²⁴.

W jakim stopniu oraz w jakim okresie Czesław Miłosz²⁵, Jacek Kuroń czy Adam Michnik byli dysydentami? Tego typu pytania badawcze warto formułować również w przypadku wielu innych osób działających w sferze politycznej w pojedynkę lub w kilkusobowej grupie w czasach komunistycznych.

O bohemach artystycznych w czasach PRL można mówić dopiero od roku 1956, choć niewątpliwie zjawisko to na ziemiach polskich ma taką samą długą historię, co i w innych częściach Europy, może z wyjątkiem Paryża²⁶. Te cyganerie artystyczne na zewnątrz były postrzegane głównie przez pryzmat zabaw przemieszanych z tworzeniem, pogardą dla konwenansów, norm powszechnie obowiązujących i dóbr materialnych.

W Polsce po roku 1956 były one utożsamiane z kawiarniami literackimi, Klubem SPATiF, kawiarnią Czytelnika na Wiejskiej i kabaretami. W wielu okresach były to też kluby studenckie. Do legend przeszły warszawska Harenda i krakowska Piwnica pod Baranami²⁷.

W jakim stopniu bohemy PRL-u różniły się od dziewiętnastowiecznych bohem paryskich? W jakim stopniu pogarda dla konwenansów i typowe w tym środowisku szyderstwo wobec patosu i hipokryzji były bazą dla opozycyjnego myślenia politycznego? Powyższe problemy badawcze nie są jedyne, ale warte są rozważenia.

W wielu państwach autokratycznych, w tym i w PRL, wyodrębnione części aparatu państwowego

20 W latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku w małym miasteczku, gdzie byłem na wakacjach, środkiem pustej ulicy szedł mężczyzna w średnim wieku, który głośno krzyczał, co sądzi o Władystawie Gomułce. Moja babcia wtedy powiedziała: „on może, ma żółte papiery”. Eufemizm ten oznaczał chorobę psychiczną.

21 J. Szpotański, *Cisi i Gęgacze czyli Bal u Prezydenta*, „Kultura” 1968, nr 3, s. 75–102; K. Rokicki, *Literaci. Relacje między literatami a władzami PRL w latach 1956–1970*, Warszawa 2011.

22 F. Łobodziński, *Moja osobista historia „Murów”*, [w:] *Zostały jeszcze pieśni... Jacek Kaczmarski wobec tradycji*, red. K. Gajda, M. Traczyk, Kraków 2010; P. Wroński, *Wbrew, pomimo i dlatego. Analiza twórczości Jacka Kaczmarskiego*, Kraków 2011; K.A. Głuszczyk, *Muzyka jako narzędzie opozycji politycznej w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku*, „Politikon” 2016, nr 18, s. 193–210.

23 A. Podrabinek, *Dysydenci. Nieuleczalnie nieposłuszni*, Warszawa 2017.

24 A. Michnik, *Wyznania nawróconego dysydenta*, Warszawa 2003, s. 109.

25 M. Masłowski, *Wobec nicości. Miłosz-dysydent*, „Postscriptum Polonistyczne” 2011, nr 1 (7), s. 29–46.

26 *On bohemia: The Code of the Self-exiled*, red. C. Graña, London – New York 2017.

27 M. Wolski, *Koniec Bohemy*, <http://www.dziennikpolski24.pl/pl/po-godzinach/felietony/marcin-wolski/1211053-koniec-bohemy.html> (dostęp: 1 V 2023); A.K. Piekarska, *Kabarety polityczne PRL. Wybrane problemy badawcze ze szczególnym uwzględnieniem dokumentacji aparatu bezpieczeństwa*, „e-Politikon” 2016, nr 18, s. 193–211; A. Krawczyk, *Łódzkie kawiarnie literackie w II połowie XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 2019, nr 4 (467), s. 105–118.

lub partyjno-państwowego były podporządkowane odmiennym koteriom w elicie decyzyjnej. Im większy był poziom konfrontacji między tymi koteriami, tym większy był poziom autonomii poszczególnych instytucji. Tym samym instytucje legalne mogły być swoistymi szczelinami w systemie tworzącymi warunki dla działań niezgodnych z logiką systemu autokratycznego.

Na poziomie personalnym w PRL-u wielkość „szczelin” w obszarze kultury była zależna od: 1) patrona – sekretarza KC PZPR (rządziej KW) odpowiedzialnego za kulturę i stowarzyszenia; 2) pozycji politycznej redaktora naczelnego czy prezesa stowarzyszenia; 3) zdolności i chęci dziennikarza lub działacza do twórczości „między wierszami” – podejmowania gry z cenzurą. Do takich legalnych instytucji można zaliczyć czasopisma opiniotwórcze i kulturalne, stowarzyszenia społeczno-kulturalne (warto tu wspomnieć o Zrzeszeniu Kaszubsko-Pomorskim²⁸) i towarzystwa kulturalne. Fenomenem wartym odrębnego wzmiankowania były instytucje kulturalne i społeczne związane z Kościołem katolickim. W przypadku Związku Sowieckiego wart wzmiankowania jest fenomen czasopisma „Nowy Mir” kierowanego w czasach odwilży przez Aleksandra Twardowskiego.

Podstawowy problem badawczy w tym przypadku można sformułować następująco: Jakie były w poszczególnych okresach PRL zakresy wykorzystywania niektórych instytucji legalnych jako „szczelin” w systemie do kreowania kultury opozycyjnej, a w jakim stopniu były one częścią aparatu partyjno-państwowego?

Struktury kultury poza systemem to grupy osób krytycznych wobec danego reżimu autokratycznego

podejmujących trwały i niezależną od klasy panującej działalność organizacyjną, głównie wydawniczą. Charakterystyczna była w tym przypadku przewaga relacji personalnych połączona z teleologicznymi. Do prowadzenia działalności zagrożonej represjami ze strony aparatu partyjno-państwowego konieczne było posiadanie zaufania i poczucia wzajemnej lojalności.

Przed Sierpniem takimi strukturami kultury opozycyjnej były redakcje czasopism „Zapis”, „Puls”, oficyny wydawnicze oraz niewielkie grupy literatów²⁹. W okresie solidarnościowego „karnawału” proces tworzenia się i następnie rozwoju i często zamierania tego typu inicjatyw był masowy. Warto tu wymienić liczne czasopisma ulotne, których rozwój osiągnął apogeum wiosną 1981 r.³⁰ W czasie konspiracji rezultatami funkcjonowania niezależnych grup kultury opozycyjnej były przede wszystkim czasopisma kulturalne, książki i przedstawienia teatralne (teatr domowy)³¹. W tym ostatnim okresie można mówić o takich cechach, jak fachowość, sieciowość i wspólnotowość.

Jaki był poziom nowatorstwa przekazu artystycznego w każdej z tych trzech epok? W jakim stopniu środowiska artystyczne były zaangażowane w działalność pozasystemową? Powyższe problemy badawcze są tylko przykładami.

Z chwilą, gdy poszczególne inicjatywy kultury opozycyjnej rozpoczynają współpracę ze sobą, można mówić o powstawaniu sieci instytucji. Tego typu sieci (zazwyczaj będące porozumieniami horyzontalnymi) można potraktować jako część struktury społeczeństwa preobywatelskiego.

28 J. Borzyszkowski, *40 lat Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1996, nr 10; M. Mazurek, *Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie: między partią polityczną a organizacją etniczno-regionalną*, „Studia Socjologiczne” 2010, nr 3 (198), s. 77–98.

29 R. Nolbrzak, *Redaktorzy „Zapisu” i „Pulsu” – pism literackich drugiego obiegu*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Literaria Polonica” 2009, nr 12, s. 377–395.

30 R. Bäcker, *Opis niezależnej prasy Torunia (wrzesień 1980 – 13 grudnia 1981)*, cz. 2, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Polityczne” 1991, nr 22, s. 41–53.

31 *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006; A. Ruciński, *Instytucje medialne w okresie stanu wojennego*, „Przeгляд Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny” 2013, nr 2, s. 56–72; J. Olszok, *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*, Warszawa 2015; S. Doucette, *Books Are Weapons. The Polish Opposition Press and the Overthrow of Communism*, Pittsburgh 2018.

Ten poziom kultura opozycyjna w PRL osiągnęła dopiero w 1981 r. Konieczne jest wymienienie w tym przypadku przede wszystkim Kongresu Kultury Polskiej, który odbył się w grudniu 1981 r.³², oraz powstałego już w styczniu 1982 r. konspiracyjnego Komitetu Kultury Niezależnej. Ten ostatni był instytucją wspierającą finansowo niezależne inicjatywy kulturalne oraz umożliwiał przetrwanie wszystkim tym, którzy byli w czasie stanu wojennego zwalniani z pracy z powodów politycznych³³.

Jakie były poziomy podmiotowości inicjatyw kultury opozycyjnej? W jakim stopniu instytucje ogólne (KKN) były strukturami wsparcia, a w jakim stopniu – sterowania? To tylko przykładowe problemy badawcze.

W przypadku kryterium drugiego, a więc miejsca ekspresji kultury opozycyjnej, można wymienić pięć możliwości. Pierwszym z nich było, jak mówi się w Rosji, spotkanie i rozmawianie „na kuchni”. Plotki i baśnie miejskie były głównymi typami tej swoistej i najczęściej amatorskiej twórczości oralnej. Drugim były szczeliny w systemie (od chwilowych i uzależnionych od danego układu personalnego do trwałych i niemożliwych do usunięcia). Trzecim był „tamizdat”³⁴, a więc wydawnictwa emigracyjne wraz z najbardziej znaczącą instytucją – osobą, Jerzym Giedroyciem w podparyskim Maisons-Laffitte³⁵. Czwartym był samizdat³⁶, a więc rozpowszechnianie tekstów

napisanych w kilku kopiach na maszynie do pisania w niewielkim gronie najczęściej zaufanych osób. Był on charakterystyczny dla polskiej kultury opozycyjnej mniej więcej do 1976 r. Ostatnia, piąta możliwość to drugi obieg jako sieć struktur wydawniczych, kolporterskich, artystycznych itd.³⁷

Jednym z ciekawszych problemów badawczych w tym przypadku może być następujące pytanie: Jakie były zakresy komunikacji między tymi miejscami w poszczególnych epokach PRL?

Trzecie kryterium podziału dotyczy poziomu negacji danego reżimu autokratycznego. Możliwe jest wyróżnienie sześciu etapów negacji reżimu.

Pierwszym z nich jest etap zwątpienia. Mogą to być wątpliwości dotyczące elementów przekazu propagandowego lub realiów, w których się funkcjonuje. Najważniejszą jednak cechą jest poczucie dystansu, niecałkowitego utożsamienia się z reżimem politycznym.

Drugi etap to krytyka o charakterze ideowym. Niestychanie precyzyjnie przedstawił to w swoich wspomnieniach Jacek Kuroń, pisząc o swoich przewartościowaniach rozumienia proletariatu – od bytu wyobrażonego (typowego dla totalitarnej gnozy politycznej³⁸) do realnego³⁹. Poetyckim wyrazem tego przeciwstawienia był *Poemat dla dorosłych* Adama Ważyka⁴⁰. Wyjście z totalitarnej gnozy politycznej jest

32 Kongres Kultury Polskiej 11–13 grudnia 1981, red. W. Masiulanis, Warszawa 2000.

33 A. Ruciński, *Działalność Komitetu Kultury Niezależnej w latach 1982–1989*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2013, nr 4, s. 47–54; G. Jaworska, *Komitet Kultury Niezależnej*, [w:] *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 1, red. M. Łątkowska i in., Warszawa 2010, s. 203–204; J. Olaszek, *Kultura, która nie kłamie...*, s. 82–116.

34 *Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism*, vol. 13, red. F. Kind-Kovács, J. Labov, Berghahn Books 2013; Y. Klots, *Tamizdat. Contraband Russian Literature in the Cold War Era*, Cornell University Press 2023.

35 P. Sowiński, *Paryska „Kultura” w świetle najnowszych badań amerykańskich*, „Studia Polityczne” 2019, nr 2 (47), s. 115–121; I. Hofman, *Szkice o paryskiej „Kulturze”*, Toruń 2004.

36 H.G. Skilling, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Springer 1989; A. Komaromi, *The Material Existence of Soviet Samizdat*, „Slavic Review” 2004, nr 3 (63), 597–618.

37 J. Olaszek, G. Wołk, *Drugi obieg wydawniczy w oczach Służby Bezpieczeństwa*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 1 (21), s. 369–435; M. Krzek-Lubowiecki, *Krakowski drugi obieg druków zwartych w latach 1977–1989 – próba ujęcia statystycznego*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2016, nr 2, s. 94–118; P. Wierzbicki, *Tygodnik Mazowsze: cudowne dziecko drugiego obiegu*, „Dzieje Najnowsze” 2012, nr 4 (44), s. 63–76.

38 Zob. R. Bäcker, *Nietradyjna teoria polityki*, Toruń 2011, s. 189–198.

39 J. Kuroń, *Wiara i wina: do i od komunizmu*, Wrocław 1995.

40 A. Ważyk, *Poemat dla dorosłych*, [w:] tenże, *Wiersze wybrane*, Warszawa 1978; V. Julkowska, *Władza i społeczeństwo wobec buntu poety:*

momentem przełomowym umożliwiającym poszukiwanie całkowicie odmiennych sposobów myślenia.

Trzeci etap to krytyka moralna. Jest to ocenianie funkcjonowania reżimu autokratycznego przez pryzmat systemu etycznego niezależnego od tegoż reżimu. Oznacza to przyjęcie całkowicie odmiennej perspektywy myślenia od obowiązującego schematu propagandowego.

Czwarty etap to częściowa lub całkowita refutacja danego reżimu politycznego. W wersji łagodnej jest to potępienie funkcjonowania pojedynczych elementów reżimu politycznego, a w przypadku ekstremalnym – jego całości. Możliwe są w tym przypadku dwa warianty. Pierwszy z nich to potępienie „błędów i wypaczeń”, które po wyeliminowaniu pozwalają na dalsze istnienie reżimu. Drugi to krytyka wybranych elementów funkcjonowania reżimu, które świadczą o takim, a nie innym funkcjonowaniu jego istoty. Tak też wynikało z przesłania wynikającego chociażby z wielu filmów wyprodukowanych w latach siedemdziesiątych w ramach kina moralnego niepokoju. Ekstremalnym tego przykładem był *Człowiek z marmuru* Andrzeja Wajdy oraz *Przestuchanie* Ryszarda Bugajskiego⁴¹

Piąty etap to kreowanie alternatywnego świata wyobrażonego lub urzeczywistnianego. Świat istniejący był w takiej sytuacji traktowany *per non est*. W tym rozumieniu on już nie istnieje dla mnie, mnie

nie obchodzi. Najbardziej znaną manifestacją tego sposobu traktowania PRL była piosenka Wojciecha Młynarskiego *Róbmy swoje*⁴².

Szósty i ostatni etap charakteryzował się sztywnością *ad absurdum*. Epokę PRL traktujemy jako całkowicie odmienną od naszego świata społecznego i tym samym jest dla nas wyłącznie czymś pogardzanym, lekceważonym i słabym. To nie jest już obojętność i próba życia „obok”, jak w piątym etapie. Jest to atawistyczne spychanie na bok zmurszałych form życia w dodatku przez ceremonialną karnawalizację⁴³. Najdobitniejszym tego przykładem były happeningi Pomarańczowej Alternatywy⁴⁴.

Warto się zastanowić, jakie były zasięgi danych typów kultury opozycyjnej według tych trzech kryteriów w poszczególnych okresach PRL?

Możliwe jest sformułowanie następujących hipotez dotyczących powyższego problemu badawczego. W przypadku kultury opozycyjnej da się wyodrębnić trzy podstawowe epoki nieco odmienne od wyszczególnianych przez historyków politycznych⁴⁵.

Pierwsza z nich to epoka stalinowska kończąca się jeszcze przed „odwilżą” zapoczątkowaną tekstami, które zaczęły oddalać się od socrealizmu o kilka miesięcy wcześniej, niż nastąpił Październik. W tej epoce w ograniczonych kręgach społecznych możliwa była kultura opozycyjna oralna („na kuchni”). Możliwy był też dostęp do „tamizdatu” głównie przez

wokół recepcji „Poematu dla dorosłych” Adama Ważyka w latach 1955–1957, [w:] *Spółeczeństwo PRL: kultura, pamięć*, red. I. Skórzyńska, D. Skotarczak, S. Jankowiak, Poznań 2015.

41 M. Maron, *Głowa Meduzy, czyli realizm filmów kina moralnego niepokoju*, „Kwartalnik Filmowy” 2011, nr 75–76, s. 122–148; B. Żurek, *Film fabularny w funkcji alternatywnego źródła do historii codzienności – teoretyczne rozważania na przykładzie kina moralnego niepokoju*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2014, nr 44.

42 A. Wysocka, „*Róbmy swoje!*”, czyli *ethos inteligencji w nowoczesnej paranezie Wojciecha Młynarskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio N-Educatio Nova” 2020, nr 5, s. 171–184; J. Święch, *Róbmy swoje, czyli kilka myśli o Henryku Markiewiczu niezapamiętanie nowych/Let’s do our Bit - in Other Words - Few Thoughts about Henryk Markiewicz, which are not Entirely New*, „Wielogłos” 2014, nr 19, s. 57–65.

43 S.J. Niekłjudow, *Sowriemiennyj gorodskoj folklor*, Moskwa 2013.

44 A. Engelmayr, *Żądamy wypaczeń bez socjalizmu! Historia Pomarańczowej Alternatywy, czyli rzecz o surrealizmie socjalistycznym*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1990, nr 2; A.F. Pawlak, *Triumf karnawału. Parodia polskiej „zmarzliny” w akcjach Pomarańczowej Alternatywy*, „Journal of Urban Ethnology” 2017, nr 15, s. 65–84.

45 M. Wolniewicz, *Historia historiografii na XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich, 18–20 września 2019 r.*, „Klio Polska” 2019, nr 11, s. 131–139.

oddziaływanie Radia Wolna Europa, jeśli pozwalały na to dostęp do radioodbiornika, brak oddziaływania „za-głuszarki” i zaufanie do domowników⁴⁶. Do skrajnych wyjątków należały postawy niszowo-dysydenckie, chyba najlepiej egzemplifikowane przez Leopolda Tyrmanda⁴⁷. Druga epoka trwała aż do drugiej połowy lat siedemdziesiątych. Charakteryzowała się dość powszechnym zakresem kultury oralnej i tamizdatu, znaczącymi szczelinami w systemie oficjalnej kultury oraz pojawieniem się dysydentów. To w tym okresie na widoczną skalę wyrażano krytykę o charakterze ideowym oraz moralnym.

Trzecia epoka rozpoczęła się wraz z pojawieniem się drugiego obiegu i zakończyła się wraz z upadkiem PRL. To wtedy pojawiły się instytucje i sieci instytucji kultury opozycyjnej przy nasileniu się zarówno nierepresjonowanego dostępu do tamizdatu, jak i rozpowszechnieniu się szczelin w coraz mniej totalitarnej strukturze. O ile na początku tej epoki dominowała częściowa refutacja reżimu politycznego, o tyle od mniej więcej wiosny 1981 r. była to negacja całkowita. Od roku 1981, a następnie w czasie stanu wojennego nasiliło się dążenie do kreowania alternatywnego świata społecznego, a pod koniec istnienia PRL wyraźnie widoczne były tendencje do szyderstwa *ad absurdum*.

Powyższa charakterystyka epok kultury opozycyjnej w PRL ma charakter hipotetyczny. Do jej zweryfikowania konieczne jest przeprowadzenie szczegółowych badań empirycznych.

Konkluzje

Ewolucja kultur opozycyjnych, przekształcenia form i treści, zasięgów oraz różnicowań były ściśle sprzężone choć niezbieżne czasowo z przekształcaniem się polskiego społeczeństwa.

Wielonurtowe kultury opozycyjne w wąskim znaczeniu były jednym z najważniejszych elementów stającego się w coraz większym stopniu podmiotem narodu politycznego.

Konieczne jest analizowanie kultur opozycyjnych wielopoziomowo (należy je oceniać ze względu na wiele kryteriów) wraz z uwzględnianiem kontekstów, w tym i zmieniającej się świadomości społecznej.

Nie sposób formułować jednoznacznych wniosków dotyczących miejsca i roli kultur opozycyjnych w szerokim i wąskim zakresie – warto prowadzić dalsze badania casusów oraz szerszych, ogólnopolskich procesów przekształceń tych kultur.

Bibliografia

- Almond G., Verba S., *An Approach to Political Culture*, Princeton University Press 1963.
- Bäcker R., *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń 2011.
- Bäcker R., „Okragły stół” – od totalitaryzmu do demokracji, *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne* 2009, nr 22, s. 131–138.
- Bäcker R., *Opis niezależnej prasy Torunia (wrzesień 1980 – 13 grudnia 1981)*, cz. 2, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Polityczne” 1991, nr 22, s. 41–53.
- Bäcker R., *Totalitaryzm w Polsce lat 1948–1956*, „Czasy Nowożytne” 1999, vol. 6, s. 7–16.
- Bäcker R., Rak J., *Problem badawczy*, „Politeja” 2015, nr 12.4 (36), s. 155–164.
- Balcerzak M., *Rojaliści i Krasnoludki wychodzą na ulicę. Kultura kontestacji w działaniach ruchu České děti i Pomarańczowej Alternatywy*, „Poznańskie Studia Sławistyczne” 2014, nr 6, s. 17–31.
- Bielanowska J., *Weberowski typ idealny jako podstawowa metoda pomiaru przywództwa politycznego: przyczynek do badań*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2019, nr 4 (22), s. 92–106.
- Bloombecker B., *Spectacular Computer Crimes: What They Are and How They Cost American Business Half a Billion Dollars a Year*, Irwin Professional Pub 1990.

46 M.J. Drygas, „Fale w eter”, „Karta” 2003, nr 38, s. 94–121; R. Bäcker, *Totalitaryzm w Polsce lat 1948–1956*, „Czasy Nowożytne” 1999, nr 6, s. 7–16.

47 J. Sobczuk, *Leopold Tyrmand – jazz i kolorowe skarpetki? Patron roku 2020*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii” 2020, t. 9, nr 2, s. 108–123; M. Wiśniewska, *Leopold Tyrmand – jazzman w powojennej Polsce*, „Litteraria Copernicana” 2020, nr 4 (36), s. 47–64.

- Borzyszkowski J., *40 lat Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1996, nr 10.
- Doucette S., *Books Are Weapons. The Polish Opposition Press and the Overthrow of Communism*, Pittsburgh 2018.
- Drygas M.J., *Fale w eter*, „Karta” 2003, nr 38, s. 94–121.
- Duverger M., *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London 1959.
- Engelmayer A., *Żądamy wypaczeń bez socjalizmu! Historia Pomarańczowej Alternatywy, czyli rzecz o surrealizmie socjalistycznym*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1990, nr 2.
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
- Głuszcak K.A., *Muzyka jako narzędzie opozycji politycznej w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku*, „Politikon” 2016, nr 18, s. 193–210.
- Godek L.B., *O modelowaniu deformacyjnym. Maxa Webera koncepcja typów idealnych*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2016, nr 42, s. 33–52.
- Hobsbawm E.J., *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester University Press 1971.
- Hofman I., *Szkice o paryskiej „Kulturze”*, Toruń 2004.
- Jaworska G., *„Komitet Kultury Niezależnej”*, [w:] *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 1, red. M. Łątkowska i in., Warszawa 2010, s. 203–204.
- Julkowska V., *Władza i społeczeństwo wobec buntu poety: wokół recepcji „Poematu dla dorosłych” Adama Ważyka w latach 1955–1957*, [w:] *Społeczeństwo PRL. Kultura, Pamięć*, red. I. Skórzyńska, D. Skotarczak, S. Jankowiak, Poznań 2015.
- Kamiński A.A., *Michaił Bakunin. Życie i myśl*, t. 1: *Od religii miłości do filozofii czynu (1814–1848)*, Wrocław 2012.
- Kamiński A.A., *Michaił Bakunin. Życie i myśl*, t. 2: *Podpalacz Europy (1848–1864)*, Wrocław 2013.
- Kamiński Ł., *Formy oporu społecznego w Polsce w latach 1944–1948*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1999, nr 4, s. 45–60.
- Klots Y., *Tamizdat: Contraband Russian Literature in the Cold War Era*, Cornell University Press 2023.
- Kobets S., *From the Tabennisi Nunnery to Pussy Riot: Female Holy Fools in Byzantium and Russia*, „Canadian Slavonic Papers” 2018, vol. 60, no. 1–2, <https://doi.org/10.1080/00085006.2018.1447741>.
- Komaromi A., *The Material Existence of Soviet Samizdat*, „Slavic Review” 2004, nr 3 (63), s. 597–618.
- Kongres Kultury Polskiej 11–13 grudnia 1981*, red. W. Masiulanis, Warszawa 2000.
- Konwicki T., *Mała apokalipsa*, Warszawa 1989.
- Krawczyk A., *Łódzkie kawiarnie literackie w II połowie XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 2019, nr 4 (467), s. 105–118.
- Krzek-Lubowiecki M., *Krakowski drugi obieg druków zwartych w latach 1977–1989 – próba ujęcia statystycznego*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2016, nr 2, 94–118.
- Kultura niezależna*, <https://kultura-niezalezna.pl/> (dostęp: 20 V 2023).
- Kuroń J., *Wiara i wina: do i od komunizmu*, Wrocław 1995.
- Łobodziński F., *Moja osobista historia „Murów”*, [w:] *Zostały jeszcze pieśni... Jacek Kaczmarski wobec tradycji*, red. K. Gajda, M. Traczyk, Kraków 2010.
- Maron M., *Głowa Meduzy, czyli realizm filmów kina moralnego niepokoju*, „Kwartalnik Filmowy” 2011, nr 75–76, s. 122–148.
- Masłowski M., *Wobec nicości. Miłosz-dysydent*, „Postscriptum Polonistyczne” 2011, nr 1 (7), s. 29–46.
- Mazurek M., *Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie: między partią polityczną a organizacją etniczno-regionalną*, „Studia Socjologiczne” 2010, nr 3 (198), s. 77–98.
- Michnik A., *Wyznania nawróconego dysydenta*, Warszawa 2003, s. 109.
- Niekljudow S.J., *Sowriemiennyj gorodskoj folklor*, Moskwa 2013.
- Nolbrzak R., *Redaktorzy „Zapisu” i „Pulsu” – pism literackich drugiego obiegu*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Literaria Polonica” 2009, nr 12, s. 377–395.
- Nowak L., *Typy idealne w koncepcji Maxa Webera [Ideal Types in the Concept of Max Weber]*, [w:] *Elementy marksistowskiej metodologii humanistycznej*, Poznań 1973, s. 350–361.
- Olaszek J., *Kultura, która nie kłamie. Szkic o Komitecie Kultury Niezależnej*, „Wolność i Solidarność” 2017, nr 10, s. 82–116.
- Olaszek J., *Wołk Grzegorz, Drugi obieg wydawniczy w oczach Służby Bezpieczeństwa*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 1 (21), s. 369–435.
- Olaszek J., *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*, Warszawa 2015.
- On Bohemia: The Code of the Self-exiled*, red. C. Graña, London & New York, Routledge 2017.
- Opozycja i opór społeczny w Polsce (1945–1980). Materiały z konferencji z 20 lutego 1991 r.*, red. A. Friszke, A. Paczkowski, Warszawa 1991.
- Pawlak A.F., *Triumf karnawału. Parodia polskiej „zmarzliny” w akcjach Pomarańczowej Alternatywy*, „Journal of Urban Ethnology” 2017, nr 15, 65–84.
- Piekarska A.K., *Kabarety polityczne PRL. Wybrane problemy badawcze ze szczególnym uwzględnieniem dokumentacji aparatu bezpieczeństwa*, „e-Politikon” 2016, nr 18, s. 193–211.

- Podrabinek A., *Dysydenci. Nieuleczalnie nieposłuszni*, Warszawa 2017.
- Polak W., *Czas ludzi niepokornych – Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” i inne ugrupowania niezależne w Regionie Toruńskim w okresie stanu wojennego i w latach późniejszych (13 XII 1981 – 4 VI 1989)*, Toruń 2003.
- Rokicki K., *Literaci. Relacje między literatami a władzami PRL w latach 1956–1970*, Warszawa 2011.
- Ruciński A., *Działalność Komitetu Kultury Niezależnej w latach 1982–1989*, „Przegląd Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny” 2013, nr 4, s. 47–54.
- Ruciński A., *Instytucje medialne w okresie stanu wojennego*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2013, nr 2, s. 56–72.
- Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and after Socialism*, vol. 13, red. F. Kind-Kovács, J. Labov, Berghahn Books 2013.
- Scott J.C., *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven – London 1985.
- Scott J.C., *Everyday Forms of Resistance*, [w:] *Everyday Forms of Peasant Resistance*, red. F.D. Coldburn, New York – London 1989.
- Sieradzan J., *Szaleństwo w religiach świata*, Kraków 2005.
- Skibiński P., *Boży Szaleniec w czasach Zagłady*, Zofia Kossak-Szczucka, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zydzi/71217,Bozy-szaleniec-w-czasach-Zagłady-Zofia-Kossak-Szczucka.html> (dostęp: 25 IV 2023).
- Skilling H.G., *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Springer 1989.
- Skotnicka M., *Waldemar Frydrych Major – lider Pomarańczowej Alternatywy*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie” 2012, nr 5, s. 19–25.
- Sobczuk J., *Leopold Tyrmand – jazz i kolorowe skarpetki? Patron roku 2020*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii” 2020, t. 18, nr 2, s. 108–123.
- Sobolewski M., *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1974.
- Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006.
- Sowiński P., *Paryska „Kultura” w świetle najnowszych badań amerykańskich*, „Studia Polityczne” 2019, nr 2 (47), s. 115–121.
- Strzembosz T., *Polacy w PRL: sprzeciw, opozycja, opór: (zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym)*, „Arcana. Kultura, Historia, Polityka” 2000, nr 5 (35), s. 121–141.
- Szpotkański J., *Cisi i Gęgacze czyli Bal u Prezydenta*, „Kultura” 1968, nr 3, s. 75–102.
- Święch J., *Róbmy swoje, czyli kilka myśli o Henryku Markiewcu niezupełnie nowych / Let’s do our Bit – in Other Words – Few Thoughts about Henryk Markiewicz, which are not Entirely New*, „Wielogłos” 2014, nr 19, s. 57–65.
- Ważyk A., *Poemat dla dorosłych*, [w:] A. Ważyk, *Wiersze wybrane*, Warszawa 1978.
- Wierzbicki P., „Tygodnik Mazowsze”: cudowne dziecko drugiego obiegu, „Dzieje Najnowsze” 2012, nr 4 (44), s. 63–76.
- Wiśniewska M., *Leopold Tyrmand-jazzman w powojennej Polsce*, „Litteraria Copernicana” 2020, nr 4 (36), s. 47–64.
- Wodziński C., *Św. Idiota: projekt antropologii apofatycznej*, Gdańsk 2000.
- Wolniewicz M., *Historia historiografii na XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich, 18–20 września 2019 r.*, „Klio Polska” 2019, nr 11, s. 131–139.
- Wolski M., *Koniec Bohemy*, <http://www.dziennikpolski24.pl/pl/po-godzinach/felietony/marcin-wolski/1211053-koniec-bohemy.html> (dostęp: 1 V 2013).
- Wroński P., *Wbrew, pomimo i dlatego. Analiza twórczości Jacka Kaczmarskiego*, Kraków 2011.
- Wszyscy proletariusze bądźcie piękni! Pomarańczowa Alternatywa w dokumentach aparatu represji PRL (1987–1989)*, wstęp, wybór i oprac. J. Dardzińska, K. Dolata, Wrocław 2011.
- Wysocka A., „Róbmy swoje!”, czyli ethos inteligencji w nowoczesnej paranezie Wojciecha Młynarskiego, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio N–Educatio Nova” 2020, nr 5, s. 171–184.
- Żurek B., *Film fabularny w funkcji alternatywnego źródła do historii codzienności – teoretyczne rozważania na przykładzie kina moralnego niepokoju*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2014, nr 44.

Abstrakt

Celem tego tekstu jest stworzenie aparatu pojęciowego (siatki kategorii teoretycznych) umożliwiającego wyjaśnianie wszelkich możliwych przejawów kultury opozycyjnej w reżimach autokratycznych. Wyróżniam dwa podstawowe rozumienia kultury opozycyjnej: społeczną i dziedzinową. Pierwsza to ogół postaw nieaprobowanych wobec niedemokratycznego reżimu politycznego. Ta druga to wszelkie przejawy twórczości artystycznej krytyczne wobec istniejącego reżimu politycznego. Wyróżniam trzy podstawowe typologie kultur opozycyjnych w tym drugim rozumieniu ze względu na następujące kryteria: kształt organizacyjny, miejsce ekspresji artystycznej oraz poziomy negacji danego reżimu. Pierwsza typologia

dotycząca kształtu organizacyjnego pozwala na zróżnicowanie podmiotów kultury opozycyjnej ze względu na ich liczebność oraz siłę więzi społecznych wytwarzanych w czasie pełnienia tej funkcji społecznej. Druga typologia pozwala na określenie przestrzeni wolności dla podmiotów kultury opozycyjnej, a trzecia – poziomu refutacji przez nich danego systemu politycznego.

Słowa kluczowe: kultura opozycyjna jako typ kultury politycznej, kultura opozycyjna jako działalność artystyczna, reżimy autokratyczne, PRL

Abstract

Opposition Culture. Between God's Madman and Institutionalization

The aim of this text is to create a conceptual apparatus (a categorial grid) that would make it possible to explain all possible manifestations of oppositional culture in autocratic regimes. I distinguish two basic understandings of oppositional culture: social and domain-specific. The first is the totality of disapproval attitudes towards an autocratic political regime. The latter includes all manifestations of artistic creativity that are critical of the existing political regime. I distinguish three basic typologies of opposition cultures in the latter sense due to the following criteria: organizational shape, place of artistic expression and levels of negation of a given regime. The first typology concerning the organizational shape allows for the differentiation of opposition culture entities due to their numbers and the strength of social bonds created while performing this

social role. The second typology makes it possible to define the space of freedom for the subjects of the opposition culture, and the third one – the level of refutation of a given political system.

Keywords: opposition culture as a type of political culture, opposition culture as artistic activity, autocratic regimes, communist Poland

Roman Bäcker – od 2008 r. profesor tytularny. Zajmuje się myślą polityczną, reżimami politycznymi, ostatnio demokracją definiowaną jako stan suwerenności narodu politycznego. Autor ponad 240 publikacji w językach polskim, angielskim, rosyjskim, niemieckim, gruzińskim; m.in.: *Totalitaryzm. Geneza, istota, upadek* (1992), *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakultury do totalitaryzmu* (2000), *Nietradycyjna teoria polityki* (2011), *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union* (2022; współredakcja).

Roman Bäcker – full professor (since 2008). He is interesting in political thought, political regimes, and recently democracy defined as the sovereignty of the political nation. Author of over 240 publications in Polish, English, Russian, German and Georgian, incl. *Totalitaryzm. Geneza, istota, upadek* (1992), *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakultury do totalitaryzmu* (2000), *Nietradycyjna teoria polityki* (2011), *Neo-militant Democracies in Post-communist Member States of the European Union* (2022; as co-editor).